

УДК 9047737(477.46)

Олександр Прядко
(Переяслав-Хмельницький)

ДАВНЬОРУСЬКЕ ГОРОДИЩЕ ПОБЛИЗУ МІСТА ЗОЛОТОНОША. НОВІ АРХЕОЛОГІЧНІ ТА НУМІЗМАТИЧНІ ЗНАХІДКИ

У статті розглянуто історію дослідження давньоруського городища поблизу міста Золотоноша та уведено нові раніше невідомі археологічні матеріали.

Ключові слова: давньоруське городище, селище, оборонні укріплення, рів, вал, стрілка мису, кераміка, фоліси, випадкова знахідка.

Процес дослідження відомих і відкриття нових слов'яно-руських городищ постійно вносить свої корективи в ту базу даних цього типу археологічних пам'яток, яка сформувалась у останній чверті ХХ ст.

Метою даної статті є уточнення розмірів та планування городища давньоруського часу поблизу міста Золотоноша Черкаської області. Уведення до наукового обігу нових матеріалів цього ж періоду.

На трьохверстовій військово-топографічній карті II половини ХІХ ст. городище позначене як – Городок.

Пам'ятка вперше була обстежена Дніпровською лівобережною експедицією ІМК АН СРСР та Інститутом археології АН УРСР в 1947 р. під керівництвом І.І. Ляпушкіна. Було зроблено обстеження городища та селища. Зібрано підйомний матеріал, як на самій площадці так і за її межами у вигляді: чисельних уламків кераміки Х–ХІІІ ст. фрагментів червоного овруцького шиферу, пряслице, двох металевих бойових ножів, бронзової каблучки із дроту, кістки тварин, кусок шлака [11, с. 21–29].

В 1979 р. городище та два селища обстежила експедиція по дослідженню Змійових валів під керівництвом М.П. Кучери. За допомогою зібраної кераміки вдалось уточнити датування пам'ятки ХІ–ХІІІ ст., а також виявити нове раніше невідоме селище на невеликому підвищенні заплави річки Золотоношка (рис. 1) [7, с. 10–11].

Зібраний на площі 1,5 га навколо укріплення дослідниками підйомний матеріал: фрагменти вінець, денець та стінок гончарних горщиків ХІ–ХІІІ ст., наконечники стріл, кілька шлаків, свідчать про існування посаду.

Городище знаходиться на кінці мису високого (25–30 м) лівого корінного берега річки Золотоношка (ліва притока Дніпра) (рис. 1). За 900 м на північний-схід від міста Золотоноша Черкаської області. Розміщення на лівому березі зумовлено додатковою функцією городища, охорона броду через річку Золотоношка. Адже широка (2–2,5 км) заболочена заплава річки, являла собою природній важко прохідний бар'єр для ворогів Переяславського князівства.

Оборонно-сигнальна прикордонна система Переяславського князівства складалась з укріплених городищ розміщених на високих правих берегах річок Сула та Супій.

Залишки штучних укріплень – валів і ровів збереглись погано. Городище округло витягнуте. Діаметром близько 65 м. Округлість прослідковується з півночі, півдня та заходу (рис. 1). Східна частина вала в результаті обробки землі знівельована. Під час візуального обстеження східної частини валу городища, було виявлено фрагменти обгорілих дубових колод. М.П. Кучера знайшовши подібне припустив, що це залишки згорілих клітей [7, с. 10–11].

Площадка городища розорується. В північній частині помітне кратероподібне заглиблення великих розмірів. М.П. Кучера висловив припущення, що це яма для збору дощової води. Наявність в укріпленому пункті питної води було важливою передумовою боєздатності захисників на випадок ворожої облоги. Тому в укріпленнях влаштовували колодязі у вигляді великих лійкоподібних ям [8, с. 94–100]. В.С. Жигола також це заглиблення вважає залишком водозбірного резервуара [5, с. 43–51].

По краю площадки зберігся невеликий вал розмірами від 0,80–1 м. Нижче рів глибиною

1,5–2 м (рис. 1, профіль вала 1). Мис по обидві сторони від городища ескарпований. Ширина “східців” ескарпів складає від двох до трьох метрів (рис. 1, профілі валів 2–3).

Під час обстеження городища виявлені наступні матеріали: фрагменти вінець гончарних горщиків (рис. 2). Залізні речі: корозійний кований залізний ніж, довжина – 9,2 см., ширина – 1,2 см., корозійний кований цвях, довжина – 9,5 см., діаметр шляпки – 1,2–1,7 см. Серія із трьох наконечників стріл.

Відносяться до двох типів:

1. ромбовидний з видовженим черешком, загальна довжина – 6,5 см., ширина пера – 1,5 см., сильно корозійний, датується XI ст. [14, с. 97].

2. ромбовидний з видовженим черешком, загальна довжина – 6,8 см., ширина пера – 1,5 см., сильно корозійний, датується XI ст. [14, с. 97].

3. ромбовидний з уступом для древка, загальна довжина – 7,3 см., ширина пера – 1,9 см., сильно корозійний, датується XII ст. [14, с. 95].

Укріплене городище використовувалось для оборони в різі нападу ворогів, та було заселене не повністю [7, с. 10–11]. В мирний же час населення гарнізону проживало в більшості за межами укріпленої частини, оскільки поряд зафіксовано залишки трьох відкритих давньоруських селищ.

Селище Яркі I. Знаходиться за 200 метрів на схід від городища (рис. 1). Вперше було обстежено одночасно з городищем Дніпровською лівобережною експедицією під керівництвом І.І. Ляпушкіна в 1947 році. За підйомним матеріалом датується X–XIII ст. Розміри 200 на 300 м [11, с. 21–29].

М.П. Кучері вдалось уточнити датування селища XI–XIII ст. Було зібрано фрагменти стінок амфор, куски овруцького шиферу [7, с. 10–11].

Селище Яркі II. Знаходиться за 250 метрів в північно-західному напрямку від городища в заплаві річки Золотоношка (рис. 1). Вперше було обстежено в 1979 році експедицією по дослідженню Змієвих валів під керівництвом М.П. Кучери. За підйомним матеріалом датується XI–XIII ст. Розміри 150 на 100 м [7, с. 10–11].

Восени 2012 р. під час обстеження стану збереження давньоруських пам’яток в басейні річки Золотоношка на її лівому березі, неподалік від села Яркі Золотоніського району автором було виявлено залишки невеликого раніше невідомого давньоруського селища.

Селище Яркі III розташоване на високому лівому березі річки Золотоношка за 450 м від городища в північно-східному напрямку (рис. 1). Розміри селища 100 на 200 м. З заходу та півдня селище обмежене – крутим схилом. Ескарпований на значній протяжності західний схил. Ширина “східців” ескарпа складає від двох до трьох метрів (рис. 1 профіль вала 3). Селище на даний час інтенсивно розорюється. Матеріали, виявлені під час обстеження: фрагменти вінець гончарних горщиків (рис. 2), кований сильно корозійний залізний цвях, довжина – 4,1 см., діаметр шляпки – 1,4–1,7 см., фрагменти стінок амфор. За підйомним матеріалом селище датується XI–XIII ст.

Таким чином однією з вірогідних причин припинення існування давньоруського городища та трьох селищ поблизу міста Золотоноша, могла стати монголо-татарська інтервенція. Наявні на даний момент речові матеріали цьому не суперечать.

Правомірність припущення мають довести стаціонарні археологічні розкопки на пам’ятці.

За 3 км на південний схід від давньоруського городища Золотоноша в вересні – жовтні 2012 р. жителем міста Золотоноша було виявлено скарб візантійських монет на березі річки Сухий Згар (права притока р. Кропивна, яка в свою чергу ліва притока р. Золотоношка) в межах села Згар Золотоніського району Черкаської області. Скарб складається з дванадцяти анонімних візантійських фолісів XI ст. Вісім монет було куплено колекціонерами, а інші чотири залишились у власника знахідки (рис. 3–18).

За класифікацією британських нумізматів А. Беллінджер і М. Томпсон монети належать до класу “С”.

На Лівобережжі Середньої Наддніпряни, куди входить і давньоруське городище

поблизу міста Золотоноша, в давньоруський час побутували чотири основні групи монет: східні (переважно арабські), візантійські, західноєвропейські і власне давньоруські.

Візантійські монети за своєю чисельністю складають другу групу (після куфічних дирхемів) знахідок на території Переяславського князівства. Їх поява відображає торгово-економічні, культурні та політичні контакти Русі з Візантією.

Характерна закономірність топографії візантійських монет – переважно одиночні випадкові знахідки. На території Переяславського князівства їх відомо в кількості 20. Ці знахідки дають уявлення про достатньо тісні та міцні зв'язки між сусідніми державами [9, с. 180–181].

Слід відзначити, що починаючи з кінця X ст. на території Переяславщини з'являються мідні та бронзові візантійські монети.

Нові знахідки візантійських монет доповнюють нумізматичну карту Переяславського князівства та являються найкращим датуючим матеріалом.

Вперше анонімні фоліси X–XI ст. були досліджені У. Россом, який зробив опис монет та навів приблизне датування в каталозі Британського музею в 1908 р.

Через 20 років його висновки були переглянуті Альфредом Беллінджером, який вніс свої невеликі поправки та зміни. В 1954 р. підсумкові зміни в описі та датуванні анонімних фолісів зробила Маргарет Томпсон, яка вивчала монети, знайдені в 1933–36 рр. при розкопках на Афонському агорі.

У. Росс – розділив анонімні фоліси на десять класів присвоївши кожному цифри від 1 до 10. А. Беллінджер і М. Томпсон використали літери для класифікації від А до L і цифри для підкласів.

Монети класу “С” датовані періодом правління Михайла IV Пафлагонського (1034–1041 рр.) Монети цього класу часто перекарбовувались із фолісів класу “А2” і рідше із класу “В”.

Монета № 1. (рис. 3–4) Анонімний фоліс класу “С”. Діаметр – 2,8 см, товщина монетного кружка – 1,5 мм, вага – 7,6 г. Мідь.

Аверс: Поверхня місцями корозована. Помітно лише зображення голови Ісуса Христа з німбом. За аналогічними знахідками зображення мало анфасне зображення Ісуса Христа на повен зріст. Права рука в жесті благословління, ліва тримає Євангеліє. По бокам літери **IC-XC** та напис **+EMMANOVHL** [16, с. 392].

Реверс: Хрест з кружками в середині, що символізує коштовне каміння. Вище поперечини літери **IC** та **XS**, тобто Ісус/Христос. Нижче поперечини **NI-KA** (Ісус Христос перемагає). В нижній частині монети помітно трьохступеневе підвищення, фрагмент видовженого хреста та фрагменти літер **BAS** (тобто **bAS-ILE/ bAS-ILE**). Це вказує на те, що ця монета перекарбована з анонімного фоліса класу “В”. Монети цього класу карбувались в часи правління імператора Романа III Аргіра (1028–1034 рр.) і можливо Михайла IV Пафлагонського [15, с. 158].

Монета № 2. (рис. 5–6) Анонімний фоліс класу “С”. Діаметр – 2,8 см, товщина монетного кружка – 1,5 мм, вага – 7,12 г. Мідь.

Аверс: Анфасне зображення Ісуса Христа на повен зріст, навколо голови німб. Права рука в жесті благословління, ліва тримає Євангеліє. Літери по бокам не читаються, але за аналогічними знахідками літери були такі: **IC-XC** та **+EMMANOVHL** [16, с. 392]. З лівої сторони від зображення Ісуса Христа помітно зображення частини голови великих розмірів та німб навколо, з подвійними лініями, які розходяться по бокам та вгору. Це вказує на те, що ця монета перекарбована з анонімного фоліса класу “В”.

Реверс: Хрест з кружками в середині, що символізує коштовне каміння. Вище поперечини літери **IC** та **XS**, тобто Ісус / Христос. Нижче поперечини **NI-KA** (Ісус Христос перемагає). В лівій частині монети помітно трьохступеневе підвищення, що є також свідченням перекарбування.

Монета № 3. (рис. 7–8) Анонімний фоліс класу “С”. Діаметр – 2,7 см, товщина монетного кружка – 1,5 мм, вага – 10,10 г. Мідь.

Аверс: Анфасне зображення Ісуса Христа на повен зріст в плащі та туніці, навколо

голови німб. Права рука в жесті благословління, ліва тримає Євангеліє. Літери по бокам не читаються, але за аналогічними знахідками літери були такі: **IC-XC** та **+EMMANOVHL** [16, с. 392].

Реверс: Хрест з кружками в середині, що символізує коштовне каміння. Вище поперечини літери **IC** та **XS**, тобто Ісус / Христос. Нижче поперечини **NI-KA** (Ісус Христос перемагає).

Монета № 4. (рис. 9–10) Анонімний фоліс класу “С”. Діаметр – 3 см, товщина монетного кружка – 1,5 мм, вага – 6,83 г. Мідь. За формою восьмигранна.

Аверс: Анфасне зображення Ісуса Христа на повен зріст, навколо голови німб. Права рука в жесті благословління, ліва тримає Євангеліє. Літери по бокам не читаються, але за аналогічними знахідками літери були такі: **IC-XC** та **+EMMANOVHL** [16, с. 392]. З лівої сторони від зображення Ісуса Христа помітно зображення частини голови великих розмірів та німб навколо, з подвійними лініями, які розходяться по бокам та вгору. Це вказує на перекарбування з анонімного фоліса класу “В”.

Реверс: Хрест з кружками в середині, що символізує коштовне каміння. Вище поперечини літери **IC** та **XS**, тобто Ісус / Христос. Нижче поперечини **NI-KA** (Ісус Христос перемагає). В лівій частині монети помітно трьохступеневе підвищення. В правій частині монети помітно фрагменти літер **bAS-ILE** тобто **bAS-ILE** / **bAS-ILE** (Царь царів). Це є також свідченням перечеканки з анонімного фоліса класу “В”.

Монета № 5. (рис. 11–12) Анонімний фоліс класу “С”. Діаметр – 2,6 см, товщина монетного кружка – 1,5 мм, вага – 7,57 г. Мідь.

Аверс: Анфасне зображення Ісуса Христа на повен зріст, навколо голови німб. Права рука в жесті благословління, ліва тримає Євангеліє. Літери по бокам не читаються, але за аналогічними знахідками літери були такі: **IC-XC** та **+EMMANOVHL** [16, с. 392].

Реверс: Хрест з кружками в середині, що символізує коштовне каміння. Вище поперечини літери **IC** та **XS**, тобто Ісус / Христос. Нижче поперечини **NI-KA** (Ісус Христос перемагає).

Монета № 6. (рис. 13–14) Анонімний фоліс класу “С”. Діаметр – 2,6–2,9 см, товщина монетного кружка – 1–2 мм, вага – 7,15 г. Мідь.

Аверс: Анфасне зображення Ісуса Христа на повен зріст, навколо голови німб. Права рука в жесті благословління, ліва тримає Євангеліє. Літери по бокам **IC-XC**.

Реверс: Хрест з кружками в середині, що символізує коштовне каміння. Вище поперечини літери **IC** та **XS**, тобто Ісус / Христос. Нижче поперечини **NI-KA** (Ісус Христос перемагає).

Монета № 7. (рис. 15–16) Анонімний фоліс класу “С”. Діаметр – 2,8–3,1 см, товщина монетного кружка – 1–1,5 мм, вага – 6,86 г. Мідь.

Аверс: Анфасне стилізоване зображення Ісуса Христа на повен зріст. З лівої нижньої сторони помітно поперечину хреста з фрагментами літер. Це вказує на те, що ця монета перечеканена з анонімного фоліса класу “В”.

Реверс: Хрест з кружками в середині, що символізує коштовне каміння. Вище поперечини літери **IC** та **XS**, тобто Ісус / Христос. Нижче поперечини **NI-KA** (Ісус Христос перемагає).

Монета № 8. (рис. 17–18) Анонімний фоліс класу “С”. Діаметр – 2,2–2,4 см, товщина монетного кружка – 1–1,5 мм, вага – 7,68 г. Мідь.

Аверс: Анфасне зображення Ісуса Христа на повен зріст, навколо голови німб. Права рука в жесті благословління, ліва тримає Євангеліє. Літери по бокам **IC-XC** та **MA** за аналогічними знахідками напис був **+EMMANOVHL** [16, с. 392]. Нижня частина деформована.

Реверс: Хрест з кружками в середині, що символізує коштовне каміння. Вище поперечини літери **IC** та **XS**, тобто Ісус / Христос. Нижче поперечини **NI-KA** (Ісус Христос перемагає). Всі літери та хрест мають подвійне зображення це ознака подвійного удару штемпелем.

Найближча аналогічна знахідка анонімних візантійських фолісів класу “С” була знайдена

під час археологічних досліджень давньоруського городища поблизу села Воїнська Гребля в 1957 році [3, с. 95]. Всього під час розкопок цього городища було виявлено 10 мідних візантійських анонімних фолісів X–XI ст. класів “A1”, “A2”, “B”, “C”, “D” [16, с. 390–341].

Знахідки мідних візантійських монет свідчать про широкі торговельні зв'язки давньоруського населення Південних рубежів Переяславського князівства з сусідніми державами. Щільність знахідок візантійських монет у цьому мікрореєоні вказує на існування суходільного торгового шляху, який пізніше отримав назву Київського. Зокрема існування Золотоніського городища слід пов'язувати з охороною важливого броду через річку та візуальний контроль над лівобережним суходільним шляхом. Саме в такий спосіб контролю над торговим шляхом в XVI ст. буде втілений у життя з будівництвом дерево-земляних фортець: Київ – Бориспіль – Переяслав – Піщане – Золотоноша – Кропивна – Іркліїв – Жовнино.

Отже, Золотоніське городище мало стратегічне значення у обороні Переяславського князівства від степових кочовиків. Вдале розміщення у природно-рельєфному ландшафті значно посилювало оборонні можливості городища Золотоноша. Особливість даного укріпленого пункту заключалась у охороні броду через важливий Лівобережний Київський торговий шлях та візуальний контроль над входом в заболочену заплаву річки.

Також в результаті дослідження вдалось уточнити топографію заселення мікрореєону в давньоруський час та виявити нове поселення в басейні річки Золотоношка.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Археологічні пам'ятки УРСР (Короткий список). – К.: Наукова думка, 1966. – 462 с.
2. Богусевич В.А., Гончаров В.К., Довженок В.И., др. Отчет о работе Кременчугской древнерусской археологической экспедиции 1957 г. // НА ИА НАНУ. – 1957/3. – 85 с.
3. Довженок В.И. Древньоруське місто Воїнь / В.И. Довженок, В.К. Гончаров, Р.О. Юра. – К.: Наукова думка, 1966. – 148 с.
4. Древнерусские поселения Среднего Поднепровья (археологическая карта) / М.П. Кучера, О.В. Сухобоков, С.А. Беляева, Н.В. Блажевич и др. – К.: Наукова думка, 1984. – 196 с.
5. Жигола В.С. Середньовічні городища Дніпровського Лівобережжя із залишками водозбірних споруд / В.С. Жигола // Археологія – 2011. – № 3. – С. 43–51.
6. Кучера М.П. Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Сяном і Сіверським Дінцем / М.П. Кучера. – К., 1999. – 252 с.
7. Кучера М.П. Звіт про роботу експедиції по дослідженню Змієвих валів в 1979 р. / М.П. Кучера // ІА НАНУ. – 1979/24. – 32 с.
8. Кучера М.П. Залишки водозбірних споруд на слов'яно-руських городищах X–XIII ст. / М.П. Кучера // Археологія – 2000. – № 2. – С. 94–100.
9. Коринный Н.Н. Переяславская земля, X – первая половина XIII века / Н.Н. Коринный. – К.: Наукова думка, 1992. – 312 с.
10. Куза А.В. Древнерусские городища X–XIII вв. Свод археологических памятников / А.В. Куза. – М., 1996. – 256 с.
11. Ляпушкин И.И. Памятки эпохи железа Левобережной Украины (По материалам полевых изысканий 1947 г.) / И.И. Ляпушкин // НА ИА НАНУ. – 1947/29. – 32 с.
12. Ляпушкин И.И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа / И.И. Ляпушкин // МИА. – 1961 – № 104. – 381 с.
13. Моргунов Ю.Ю. Дерево-земляные укрепления Южной Руси X–XIII веков / Ю.Ю. Моргунов. – М., 2009. – 303 с.
14. Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие (лук и стрелы, самострел) VIII–XIV вв / А.Ф. Медведев // САИ – 1966. – Вып. Е1 – 36. – 128 с.
15. Canto Alberto Garcia e Cazanova Isabel Rodriguez / Monedas bizantinas, vandalas, ostrogodas y merovingias. Catalogo del Gabinete de Antigüades – Madrid: Real Academia de la Historia. – 2006 – 236 p. [8]; p. de lam.
16. Grierson, Philip – Byzantine Coins / London: Methven; Berkeley: University of California Press. – 1982. – 411 p.

17. Thompson, Margaret. "The American Excavations in the Athenian Agora: Eighteenth Report (Jul. – Sep., 1940): Some Unpublished Bronze Money of the Early Eighth Century". *Hesperia* 9 (3): pp. 358–380.

Прядко О. Древнерусское городище вблизи города Золотоноша. Новые археологические и нумизматические материалы.

В статье рассмотрена история исследования древнерусского городища вблизи города Золотоноша и введены новые ранее неизвестные археологические материалы.

Ключевые слова: древнерусское городище, селение, оборонительные укрепления, ров, вал, стрелка мыса, керамика, фолисы, случайная находка.

Pryadko O. Ancient Gorodishche near the town Zolotonosha. New archaeological and numismatic material.

The article reviews the history of the study of ancient settlement near the town of Zolotonosha, and new previously unknown archaeological materials.

Key words: ancient town, the settlement, the fortifications, the moat, the shaft of the arrow Cape, ceramics, foulis, accidental find.

Одержано 18.03.2013

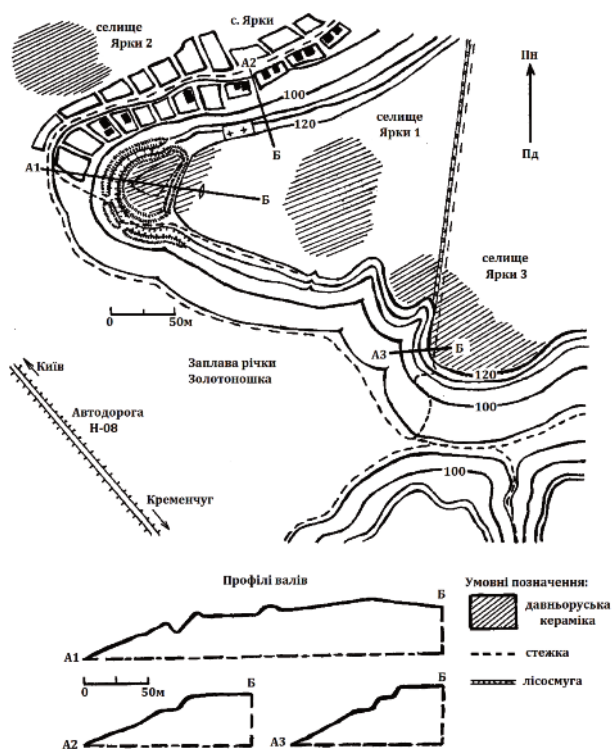

Рис 1. Ситуаційний план давньоруського городища поблизу міста Золотоноша.

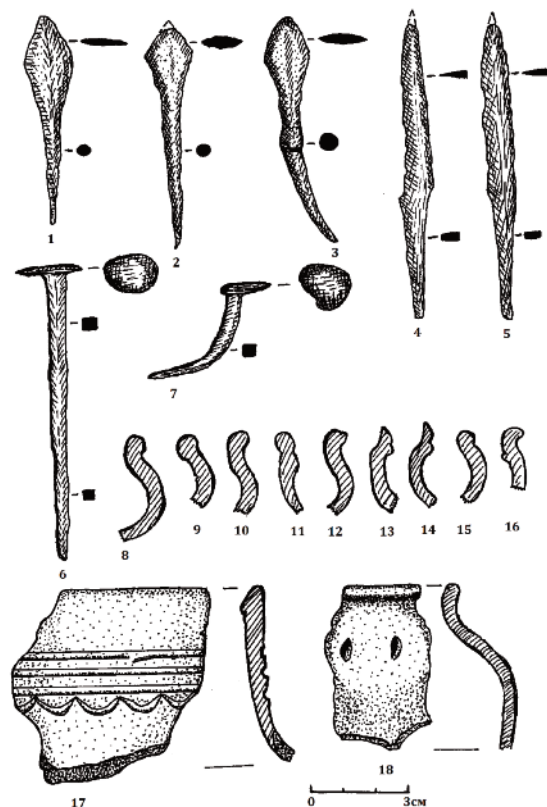

Рис 2. Підвонний метеріал.
1-4, 6, 8-11, 17 - городище Золотоноша.
5, 18 - селище Ярки I. 7, 12-16 - селище Ярки III.

Рис. 3–18. Скарб візантійських анонімних фолісів класу “С”, знайдений на березі річки Сухий Згар Золотоніського району Черкаської області.

Рис 3. Фоліс №1 Аверс

Рис 4. Фоліс №1 Реверс

Рис 5. Фоліс №2 Аверс

Рис 6. Фоліс №2 Реверс

Рис 7. Фоліс №3 Аверс

Рис 8. Фоліс №3 Реверс

Рис 9. Фоліс №4 Аверс

Рис 10. Фоліс №4 Реверс

Рис 11. Фоліс №5 Аверс

Рис 12. Фоліс №5 Реверс

Рис 13. Фоліс №6 Аверс

Рис 14. Фоліс №6 Реверс

Рис 15. Фоліс №7 Аверс

Рис 16. Фоліс №7 Реверс

Рис 17. Фоліс №8 Аверс

Рис 18. Фоліс №8 Реверс